
ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ

Валентина Коломіць

ГЕОМЕТРИЧНІ ПЛАНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ КИЇВЩИНИ У СЕРЕДИНІ XIX ст.

У статті проаналізовано роль картографічних джерел із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею у дослідженні економічного розвитку Правобережної Київщини у середині XIX ст.

Ослаблення Речі Посполитої в другій половині XVIII ст. сприяло її територіальному поділу в 1772, 1793 і 1795 рр. між Пруссією, Австрією та Росією. Адміністративно-територіальні та політичні зміни вплинули на соціальний та економічний стан цих теренів. Виявлення і вивчення джерел, пов'язаних з історією даного періоду є запорукою об'єктивного висвітлення цих процесів та їхнього впливу на правовий статус українських земель.

У XX ст. дослідниками історії України опубліковано великий обсяг важливих документальних джерел. Але, незважаючи на значну кількість публікацій, науковцями приділяється недостатня увага картографічним джерелам. Специфіка роботи із цими документами вимагає ґрунтовного дослідження всієї сукупності виявлених історичних джерел, що дозволить здійснити порівняльно-історичний аналіз¹.

Одними із найбільших в Україні власниками колекцій картографічних документів є центральні державні історичні архіви у містах Києві і Львові. Картографічні колекції мають також місцеві державні архіви та музеї України. Фонди останніх найменш досліджені. Частково висвітлюють склад і зміст картографічних збірок у музеях публікації М. Оксеніч², С. Абросимової³, І. Синельник⁴, а також дисертації Л. Діденко⁵ та В. Солодової⁶.

У даній статті проаналізовано зміст геометричних планів, що зберігаються в колекції Білоцерківського краєзнавчого музею, та їх значення при дослідженні економічного розвитку Правобережної Київщини у середині XIX ст.

Територія Правобережної Київщини після другого розподілу Польщі у 1793 р., відійшла під владу Російської імперії. Напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії Катерина II приділила велику увагу питанням земельної власності⁷. З'ясовуючи ситуацію, представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків Правобережної України. Крім того вони виявили, що між державними і приватними земельними угіддями не було чітких меж. Таке становище сприяло різним зловживанням з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків⁸.

На Правобережній Київщині значна територія належала великим польським магнатам графам Браницьким, Потоцьким, Ржевуським та князю С. Понятовському. Одним з найбільших було володіння великого коронного гетьмана Францишка-Ксаверія Браницького і його дружини Олександри Василівни з роду Енгельгардт, племінниці Г. Потьомкіна, фрейліни Катерини II. Браницький у 1774 році отримав у своє володіння Білоцерківське староство — міста Білу Церкву і Ставище та 134 села. Цей маєток, поволі зростаючи, досяг найбільшого свого розвитку у 1860 році, коли графам Браницьким на Київщині належало 229 сіл, що розподілялись по повітах таким чином: на Васильківщині — 99 сіл, на Таращанщині — 45, на Канівщині — 43, на Звенигородщині — 28, на Радомишльщині — 8, Черкащині — 6⁹. За І. Фундуклеєм відомо, що Браницьким належало близько 10% усіх міст і сіл на Київщині та 14% усіх кріпаків¹⁰.

З огляду на цей факт, загальні тенденції у розвитку економіки на Правобережній Київщині доцільно розглядати на прикладі володінь графів Браницьких.

Перші відомості про господарську діяльність Браницьких датовані кінцем XVIII — початком XIX століття. Їм належало понад 108 тисяч кріпацьких ревівських душ. У цей час остаточно складається і система управління маєтками Браницьких, яка мала таку структуру: в Білій Церкві розміщувалось головне управління, або «жонд», на чолі якого стояв головний управитель в підпорядкуванні якого були ключі (група сіл), які в свою чергу ділилися на фільварки. Кожен фільварок мав назву того села, у якому розміщувався. Деякі великі села, як Медвин у Богуславському ключі та Зеленьки у Владиславівському, мали по два

фільварки. Кожен ключ білоцерківського маєтку складався з 12–18 фільварків.

Серед картографічних джерел документальної колекції Білоцерківського краєзнавчого музею найбільшу цінність мають оригінальні рукописні карти і плани, які існують, як правило, в єдиному примірнику, що значно підвищує їхню історико-культурну цінність у порівнянні з друкованими картами. Ці картографічні документи мають комплексний характер і поєднують у собі елементи писемних і зображувальних джерел. Серед них — спеціальні геометричні плани XIX ст., що видавалися власникам на володіння землею внаслідок Генерального межування й подальшого перерозподілу земель та підтвердження прав на їх володіння¹¹. У музейній колекції таких планів налічується 29 одиниць. Хронологічно вони охоплюють 1823–1874 рр.

Цікаві за змістом та своєю історією, яка потребує подальшого детального вивчення, комплекти рукописних планів фільварків Ксаверівського та Рокитнянського ключів, датованих 1823 роком. Раніше ці плани зберігалися в Білоцерківському головному архіві, про що свідчить описова картка, наклеєна на обкладинці одного з них¹², з написом «Głowne archiwum Białocerkiewskie» (Головний архів Білоцерківський). У книзі надходжень музею 1958 р. не зазначене місцезнаходження цих документів, хоча, найвірогідніше вони певний час зберігалися в бібліотеці музею.

Плани землеволодінь підшиті, мають тверду обкладинку, мова документів — польська. Документи рукописні, кольорові, якісно виконані, містять детальні пояснення. На першому аркуші подається перелік фільварків та назви сіл, які до них входять. На кожному аркуші стрілкою показано північний напрям — «północ». Документи виготовлено Білоцерківським геометричним бюро, масштаб («міра») подається у *шнурах* і *стопах*¹³: плани Ключа Ксаверівського — 60 шнурів, або 6 000 стоп геометричних; плани Ключа Рокитнянського — 70 шнурів, або 7 000 стоп геометричних.

Плани «Klucz Xawerowski (Ключ Ксаверівський)» 1823 р.¹⁴ мають тверду обкладинку розміром 51,5x54,5 см, розмір аркушів — 48x40,5 см. Усього в альбомі 11 аркушів (було прошито 19 аркушів, 7 із них — відсутні). У документі зазначено, що до складу Ксаверівського ключа входило 18 фільварків:

- Вільшанський («Olszański») з селом Вільшанка Барактянська («Olszanka Baracktańska»);
- Тростинський («Trostyński») з селом Тростинка («Trostynka»);

- Барахтинський («Barachtański») з селами Барахти («Barachty») та Погреби («Pohreby»);
- Кодацький («Kodacki») з селами Кодаки («Kodak») та Митниця («Mytńica»);
- Ксаверівський («Xawerowski») з селами Ксаверівка («Xawerówka»), Владиславка («Władysławówka»), Мар'янівка («Marianówka»);
- Пінчуківський («Pińczukowski») з селом Пінчуки («Pińczuki»);
- Вінницьких Ставів («Winnickich stawów») Вінницькі Стави («Winnickie stawy»);
- Гребінківський («Hrebioński») з селами Гребінки («Hrebionki»), Саливонки («Saliwonki»);
- Дроздянський («Drozdziński») з селами Дрозди («Drozdy»), Мазепинці («Mazepińce»);
- Устимівський («Ustymowiecki») з селами Устимівка («Ustymówka»), Сидори («Sydory»);
- Паляниченський («Palaniczynieski») з селами Паляничинці («Palaniczyńce»), Ковалівка («Kowalówka»);
- Кожаницький («Kožański») з селами Кожанка («Kožanki»), Зубарі («Zubary»), Півні («Piwnie»);
- Пологівський («Połohowski») з селом Пологи («Połohy»);
- Соколівський («Sokołowski») з селом Соколівка («Sokołówka»);
- Триліський («Tryliski») з селом Триліси («Trylisy»);
- Єлизаветський («Elizabecki») у складі фільварку («Folwark») та сіл Кізчинці («Kiszczynce»), Королівка («Korolówka»), Пилипівка («Piliarówka») Слобода Устима («Słoboda Ustyma»), Слобода Паляниченська («Słoboda Palaniczynieska»);
- Малополовецький («Połowecki małej») з селом Малополовецьке («Połowecka mała») та містечком Яхни («Jachny Miasteczko»);
- Красноліський («Krasnoliski») з селом Красноліси («Krasnolisy»).

Альбом планів «Klucz Rokitnański (Ключ Рокитнянський)» 1823 р.¹⁵ має тверду обкладинку розміром 51x47 см, розмір аркушів — від 48,5x39 см до 117x98 см. На першому аркуші зазначено, що в альбомі підшито плани лівої і правої частини ключа («Część Klucza z lewego brzegu rzeki Rosi», «Część Klucza z prawego brzegu rzeki Rosi») та 15-ти фільварків¹⁶. Згідно з документом до Рокитнянського ключа входили фільварки:

- Блощинський («Błoszczyniecki») з селами Блощинці («Błoszczynce»), Острийки («Ostryiki»), Томилівка («Tomilówka»), Чепилівка («Czapelówka»), Молодецьке («Mołodeckie»);

- Янковецький («Jankowiecki») з селами Янківка («Jankowka», вона ж Лопатинщина, нині Іванівка¹⁷), Узин («Uzin»), Антонівка («Antonowka»);
- Вінцентівський («Wincentowiecki») з селами Вінцентівка («Wincentowka», з 1960 року — с. Запруддя¹⁸) та Ліщинка («Leszczynka»);
- Рокитнянський («Rokitnanski») з селами Рокитне («Rokitna»), Йосипівка («Jozefowka»), Савинці («Sawińce»);
- Сухоліський («Sucholiski») з селами Сухоліси («Sucholisy») і Слупів («Słupowem»);
- Ольшаницький («Olshanicki») з селами Вільшанка («Olshanka»), Саварка («Sawarka»), Оксентівка («Oxentówka»), Землянка («Ziemlanka»);
- Житньогірський («Żytnogórski»), у склад якого входили село Житні гори з хутором і сіножатями («Żytnogóry s futorem i sianożęcią»);
- Бірюківський («Birukowski») з селами Бірюки («Biruk») та Пугачівка («Puhaczowka»);
- Поправський («Poprawiecki») з селами Поправка («Poprawka») та Одноріг («Jednorog»);
- Настаський («Nastaszki») з містечком Насташка («Nastaszka miasteczko»);
- Троцький («Trocki») з селом Троцьке («Trockie», нині Довгалівське);
- Островський («Ostrowski») з селом Острів («Ostrów»);
- Чернинський («Czerński») з селами Чернин («Czerńń»), Буда («Buda Czernińska»), Улашівка («Ułaszowka»), Миколаївка («Mikołajówka»);
- Лісовицький («Lisowicki») з селом Лісовичі («Lisowicze»);
- Салиський («Saliski») з селами Салиха («Salicha»), Крива («Krzywa»), Кирдани («Kierdany»);
- Синявський («Sieniawski») з селами Синява («Sieniawa»), Пруси («Prusy»), Бовкун («Bołkon»).

У експлікації до планів зазначено, яку територію займають фільварки. Міри величин — *волоки («uloki»), морги («morgi»), пруту («pruty»*)¹⁹.

Надзвичайно інформативний і цікавий за змістом альбом планів «Хозяйственный план лесам Белоцерковского Лесничества составляющего собственность его сиятельства В.В. графа Браницкого. Составлен 1874 года А. Голяк»²⁰.

Альбом має тверду обкладинку темно-зеленого кольору, корінець прямий, чорного кольору. В альбомі на друкарських аркушах розміром

51х35,5 см подано детальний рукописний опис лісових дач, які перебували у володінні Браницьких у 1874–1893 та 1892–1911 рр. В описі зазначена характеристика лісових насаджень, правила вирубки лісу та охорони лісових насаджень, а також цикл, дата та правила проведення рубання дерев тощо. Площі ділянок позначені в десятинах і сажнях. Крім описів, у альбомі підшиті кольорові плани дач на аркушах цупкого паперу (основні кольори — блакитний і зелений; межі позначені червоним, рожевим, жовтим та зеленим кольорами). Масштаб планів: у 1 англійському дюймі 400 сажнів (на деяких — 200 сажнів). Стрілкою показано північний напрям. Мова документа — російська. Згідно з поданим переліком лісових дач, до Білоцерківського лісництва входили ліси високостовбурних дач — Товста, Парк, Сухоліси, Томилівка, Островецька, Бакальський ліс, Пожарня, Григори, Трушки, Ковалиха, Шамраївка, Федораки, Селище, Кожанка, Ворониче та дача Степові Ліси із низькостовбурними деревами.

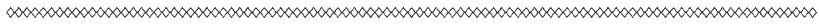
Лісові дачі за планами поділені на ділянки, кожна із яких має назву. У текстовій частині документа вказано, в якому році, на яких ділянках і які дерева підлягають вирубці, визначені особливості місцевості, а також зазначені заходи по відновленню лісу.

Із 16 лісових дач Білоцерківського лісництва у вищезазначеному документі збереглося лише 13 планів лісових дач. У них зосереджена інформація про межі та розміри ділянок лісу, а також описуються території, що межують із лісовою дачею. Відповідно до геометричних планів:

- *лісова дача Товста*, займала 1660 десятин 1719 сажнів землі, мала ділянки: Напрасники, Царське, Конаки, Рубів Хутір, та межувала на півночі із землями економічного фільварку с. Дрозди і Дроздянської ферми, на півдні — із землями селян сс. Пищики і Безугляки, Фурси та м. Білої Церкви, на сході — проходить дорога із м. Білої Церкви до м. Фастова, на заході — садиби с. Пищики, селянські орні землі та економічні сінокоси с. Велико-Половецького;
- *лісова дача Сухоліси*, займала 2248 десятин 2349 сажнів землі, мала ділянки: Молодецький ліс, Сточиськ, Островець, Рось, та межувала на півночі з селянськими садибами та землями сс. Молодецького, Сухоліси, на півдні — з селянськими сінокосами сс. Пугачівки, Сухолісів, Острова, на сході — з лісовою дачею удільного відомства, на заході — з економічними сінокосами с. Бірюки;
- *дача Томилівка*, займала 1901 десятин 240 сажнів землі, мала ділянки лісу: Замчисько, Круглик, Крутик, Оленко, Хуторисько,

- Шмайлово, Косово, Голяки, Катеринський ліс, та межувала на півночі із землями містечка Білої Церкви, на заході — з економічними землями Білої Церкви, Шкарівським фільварком та селянськими землями с. Шкарівки, на сході — з селянськими землями с. Томилівка, на півдні — з селянськими землями с. Кожанки;
- *дача Островецька*, займала 1320 десятин 1245 сажнів землі, поділялася на ділянки: Шкаровецька Добролежівка, Шкаровецька дубина, Храповшизна, Темний ліс, Великий ліс, Снігурівщина Кабаниха, Снігурівщина Довжик (межували із землями с. Шкарівка), Березина, Москалинець, Дроздів (межували із землями с. Бирюки та Бирюківського економічного фільварку), Снігурівщина Вовча, Топілка, Ковичизна (межували із землями селян сс. Кожанки і Клочки), Бутиха, Лука, Панський, Петриків (межували із землями селян та економічним фільварком с. Черкас, а також із хутором селянина Матусевича);
  - *дача Бакальський ліс*, займала 1316 десятин 235 сажнів землі, поділялася на ділянки: Кошик, оточений з трьох боків руслом р. Рось, який на сході межував із землями селян містечка Білої Церкви; Вершина, знаходилася поряд із с. Пилипча, мала спільні межі із землями селян та економічного фільварку с. Пилипчі; ділянки Яблунівка, Курінь, Східний ліс — межували із садибами с. Яблунівки, землями селян та орними землями с. Сорокотяги, садибами с. Бакалі та орними землями с. Пилипчі; Щербацький ліс розташовувався поряд із землями поміщика Бальтазара Підгорського; ділянка Малишки межувала із економічним фільварком сс. Ольшаниця та Черкас; Добролежівка — оточена селянськими землями різних сіл;
  - *дача Пожарня*, займала 879 десятин 1264 сажнів землі, поділялася на ділянки: Перерва, Переділ, Вовківня, Сквирка, межувала на півдні із землями сіл Сквирського повіту Пустоварни і Сквиркою, на півночі — із землями селян с. Трушки та орними землями с. Яблунівка, на сході — із садибами с. Яблунівка, на заході — з орними землями с. Шамраївка;
  - *дача Григори*, займала 680 десятин 1850 сажнів землі, поділялася на ділянки: Рокита, Байдак, Гайдамацькі ями, Гайдамацькі точки, межувала у північній частині з орними землями с. Трушки та садибами с. Чмирівка, на заході — із садибами та орними землями с. Трушки, а з двох інших боків за р. Рось знаходилися на півдні — садиби с. Пилипча, на сході — поля с. Пилипча та садиби с. Глибичка;

- *дача Трушки*, займала 184 десятин 1932 сажнів землі, поділялася на ділянки: Ловча кнея, Вільшина, Вогонь, Левада, межувала із садибами, орними землями та полями с. Трушки та садибами с. Матюші;
- *дача Шамраївка*, займала 749 десятин 1440 сажнів землі, поділялася на ділянки: Большой та Заброд, Великі Церковичі, Малий Заброд, Малі Церковичі, Сисов, Юнга, Фіалково. Із західного боку ділянка межувала із садибами, селянськими та економічними землями с. Шамраївка та Шамраївським цукровим заводом, східна частина — із селянськими землями та садибами с. Дулицького, селянськими та фільварковими землями с. Безпечною;
- *дача Федораки*, займала 531 десятину 580 сажнів землі, поділялася на ділянки: Луг, Дуб, Поляна, Попов, Завод, Закоп, Березина, розташовані поряд із с. Шамраївка та селами Стадниця, Пустоварня Сквирського повіту, межували із селянськими землями та землями економічних фільварків навколишніх сіл;
- *дача Селище*, займала 1010 десятин 2000 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Батарей, Волицьке, Дорожний, Бережний, Кругляк, Сквирський, Демидівщина, малий Кругляк, які розташовувалися неподалік від сіл Півні, Кожанка, Триліси та межували із землями цих сіл, а у північній частині — з казенною лісовою дачею;
- *дача Кожанка*, займала 672 десятини 1610 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Сахарний, Колій, Яри, Клин, Юсиповщина, Кругляк Півнянський, Зубарський лісок, які розташовувалися неподалік від сіл Півні, Кожанка та містечка Ставище, межують із економічними землями і садибами цих сіл, а у південній частині — з лісовою дачею м. Ставищ;
- *дача Вороничі*, займала 570 десятини 600 сажнів землі, поділялася на ділянки лісу: Яри, Темний, Щасливка, Чистий, Красноліський, Попа, розташованих між селами Мало-Половецьке, Велико-Половецьке, Красноліси, Михайлівка, які межували із землями фільварків та селянськими землями цих сіл.

На планах позначені річки, озера та дороги, зокрема через лісову ділянку Колій (дача Кожанка) проходила Києво-Брестська залізниця.

У текстовій частині документу вказуються не лише розміри лісових дач, а й скільки землі у господарстві відведено під дороги, озера, садиби, городи, ріллю, що при детальному вивченні дає загальну характеристику маєтку Браницьких.

Детальні плани землеволодінь другої половини XIX ст. дають уявлення про масштаби поміщицьких землеволодінь напередодні реформи

1861 року. Серед них плани сіл, на яких позначені цифрами садиби селянські, панські, церковні, вільновідпущених, євреїв, а також стави, річки, болота, шляхи. Крім самого плану землеволодіння, праворуч на документі подані детальні списки садиб з іменами та прізвищами їх власників із зазначенням кількості землі, яка перебувала в їхньому володінні (скільки землі зайнято під будовами, городами, а також землі, що використовувалися за сплатою грошей). Плани кольорові, рукописні, виконані на аркушах паперу, наклеєних на фанеру та вставлених у дерев'яну раму. Міри величин, зазначені в списку, подані в десятинах та сажнях. Усі написи виконані чорною тушшю, російською мовою.

Геометричний план «Подробный план усадебной земли селенья Гребенок состоящего в Киевской губернии, Васильковского уезда, владения помещика графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен в 1858 г.»²¹, виконаний землеміром Матвієм Чижевським у масштабі: в 1 англійському дюймі 100 сажнів. На плані позначені суміжні межі з Саливінківським та Гребінківським фільварками, церковною та селянськими землями. Як зазначено у документі, в с. Гребінки у середині ХІХ ст. володіли садибними ділянками з городами 234 селянські родини, а також, на умовах сплати грошей за землю, 27 сімей, що вільно проживали на цих землях, та 18 сімей євреїв. Єврейська громада мала свою синагогу, а православні молилися у двох храмах, які мали присадибну церковну землю та кладовища. Позначені на плані також панські будівлі та садиби, поштова станція, цегляний завод, корчма, стави та озера, дороги. Загальна площа садибної землі с. Гребінок складала 406 десятин 2905 сажнів.

«План селения Коженок и Зубарей Устимовской волости. Владения графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен в 1859 г.»²² складений землеміром Петровським у масштабі: в 1 англійському дюймі 100 сажнів.

План кольоровий, на ньому позначені будівлі жителів, земельні наділи, а також ділянки лісу та чагарники. Терени сіл розділені р. Рось, яка у нижній частині русла перегороджена дамбою.

Уздовж лівого берега р. Рось лежить с. Кожанки. В «Общем исчислении усадеб» записані прізвища та імена господарів селянських садиб у кількості 153 дворів, городи і левади яких займали 119 десятин 1315 сажнів. Із них п'ять родин мешкали на чиншових садибах, які обіймали 5 десятин 1138 сажнів землі. На окраїні села, вище за течією, розташовувалися землі та будівлі цукрового заводу, загальна площа яких складала 40 десятин 1732 сажнів. Крім цукрового заводу, до переліку

панських садиб були віднесені левади з чагарниками, панські, церковні та корчемні городи, а також тік та кладовища. Всього до панських садиб було віднесено 349 десятин 1941 сажнів землі.

На протилежному — правому березі р. Рось — лежить с. Зубарі. Воно було значно меншим за розмірами та мало лише 95 селянських садиб (98 дес. 1643 саж.), із яких 7 родин мали чиншові садиби (5 дес. 110 саж.). Серед панських садиб позначені панські городи і левади та кладовище (18 дес. 316 саж.).

Об'єднував обидва села шлях, який проходив через дамбу. Православні мешканці с. Зубарів були парафіянами церкви св. Миколая Чудотворця с. Кожанки²³.

Картографічний документ «План селения Трилес Устимовской волости. Владения графа Владислава Браницкого. Составлен в 1859 г.»²⁴ складений землеміром Петровським у масштабі: в 1 англійському дюймі 100 сажнів. Текстова частина плану містить інформацію щодо розмірів селянських наділів та панських земель у с. Трилісі. У списках подаються прізвища та імена селян, а також розміри їх наділів. Окремо виділені 18 чиншових садиб. Серед жителів села вказані 23 прізвища євреїв, які мали хати без городів. Садиби панські включали 26 десятин 1439 сажнів зайнятих під городами та 17 десятин 475 сажнів — під левадами. Сюди ж були віднесені й церковні володіння (левади, городи), два кладовища (відповідно 2072 саж. і 1 дес. 1037 саж.), корчма, тік (3 дес. 1125 саж.). Крім того, волосна управа займала 210 саж., а під вулицями і вигонами знаходилося 54 десятин 400 сажнів землі. Загальна площа володінь гр. Браницьких у с. Трилісі складала 414 десятин 745 сажнів.

Важливе значення в історико-краєзнавчих дослідженнях відіграють плани м. Білої Церкви середини XIX ст., складені землемірами на замовлення власників. Фактично вони є господарськими описами землеволодінь.

«План усадебной земли местечка Белой-Церкви состоящего в Киевской губернии Васильковского уезда владения помещика графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен 1858 г.»²⁵. План кольоровий, рукописний, виготовлений на папері, наклеєному на полотно розміром 145x222 см. На плані володіння В. В. Браницького в Білій Церкві поділено на чотири частини. Саме містечко мало чітке планування вулиць та будівель. Його територія була поділена на площі, сквери, вулиці й провулки, які мали свої назви²⁶.

Навколо містечка існувало три передмістя. Ліворуч на плані позначена частина Олександрійська та парк «Олександрія», у нижній

частині — Заріччя, а праворуч — частина Ротецька. Передмістя ділилися на двори.

План містечка Біла Церква з населенням 13 тис. чол.²⁷, замовлений В.В. Браницьким у 1858 році, містить важливу інформацію про соціальний склад населення м. Білої Церкви та дає уявлення про тогочасне землеволодіння. Уся територія володінь графів Браницьких розбита на ділянки, що мають цифрове позначення. На вільних від зображення частинах плану (ліворуч внизу та праворуч угорі) міститься експлікація «Геометрический інвентар», у якому під номерами написані прізвища та імена власників земельних ділянок (селян та вільновідпущених) та міра землі в десятинах і сажнях. У правому нижньому кутку в «Изъяснении красок» подається пояснення знаків, використаних на карті, якими позначені садиби панські, селянські, вільних жителів містечка, магазини, заводи, церкви, вулиці, кладовища, дороги, глиняні ями, кар'єри, болота тощо.

З плану видно, що у центральній частині було 735 наділів вільних домовласників (розміром від 8 до 50 кв. сажень), де мешкало єврейське населення, службовці, міщани, 3 тисячі шляхти, 30–40 купців, близько 500 ремісників, 1180 бідних та калік²⁸. Усі міські жителі мешкали в будівлях Браницьких або на орендованій землі зводили власні будинки.

На околицях містечка проживало більше закріпачених українців: у Олександрійській частині — 420 дворів (з них вільних — 76), у Зарічанській частині — 397 дворів (з них вільних — 37), наділи невеликих розмірів, бо переважно тут мешкали службовці фільварків та лісових дач Браницьких; у Ротецькій частині — 135 вільних домовласників²⁹.

План володінь графів Браницьких 1858 року є важливим джерелом для дослідження історії парку «Олександрія». На документі детально відтворено планування літньої резиденції Браницьких: місце розташування будівель, ставків, галявин та алей.

***

Таким чином, геометричні плани із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею є важливим джерелом для вивчення економічної діяльності одного із найбільших землевласників Правобережної Київщини — графів Браницьких. Документи відображають структуру маєтків Браницьких, розміри лісових володінь та особливості ведення лісового господарства, масштаби поміщицьких землеволодінь, місцезнаходження важливих промислових та державних об'єктів тощо. Їх створення було обумовлене рядом заходів російської влади з Генерального межування в

Російської імперії, яке проходило з 1765 по 1861 рік, та впорядкування земель. Ці документи фіксували економічну і демографічну статистику в Російській імперії, були юридичною основою в земельних відносинах до 1917 року.

У кожному із розглянутих геометричних планів важливе місце посідає текстова частина документа, яка переважно є значною за обсягом і досить ємкою за змістом, у ній зосереджена інформація про власників землі, розміри землеволодіння, кількість кріпаків та вільно проживаючих родин у певному населеному пункті, детальний опис обмеженої землі та опис суміжних земель тощо. Достовірність документів засвідчено підписами землемірів та печатками власників.

А при детальному дослідженні переліку садиб з іменами та прізвищами їх власників, які містяться у текстовій частині планів, крім економічних аспектів, розкривається і соціальний статус та національна приналежність жителів цього регіону.

Об'єктивний аналіз картографічних джерел у сукупності з іншими історичними документами розширює можливості дослідників у всебічному вивченні питань землеволодіння та земельного спадкоємства, економічних стосунків, місцевої антропоніміки, генеалогії тощо.

---

¹ Паславський Т.Б. Актуальні питання «бібліографічного джерелознавства» в галузі історичної картографії України / Т.Б. Паславський // Архівознавство, археографія, джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства. — С. 249–260.

² Оксеніч М. Карти роботи Йогана Батиста Гомана в збірці Національного музею історії України // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Вип. 9. — С. 163–178; Оксеніч М. Загальна карта Європейської частини Російської імперії 1788 р. із зібрання Національного музею історії України як зразок компілятивної історіографії // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 10. — С. 108–122; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 12(1). — С. 367–388.

³ Абросимова С.В. Картографічні джерела запорозького ареалу в приватних архівах Південної України // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2008. — Вип. 5. — С. 5–15; Абросимова С.В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII–XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна

XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. — Вип. 6. — С. 52–67.

⁴ *Синельник І.* Картографічні матеріали у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та Державного архіву Чернігівської області // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2006. — Число 9. — С. 179–185.

⁵ *Діденко Л.М.* Документальні фонди музеїв Київщини: історія формування, склад, організація, використання: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Державний комітет архівів України. — К., 2005.

⁶ *Солодова В.В.* Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.10 / Державний комітет архівів України; Український НДІ архівної справи та документознавства. — К., 2006. — 249 арк. — Бібліогр.: арк. 154–229.

⁷ *Борисевич С.О.* Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. // Університет : наук. іст.-філос. журн. — Київ: Київ. славіст. ун-т, 2008 — № 5. — С. 35–39.

⁸ Там само.

⁹ *Репрінцев В.В.* Економічний розвиток господарства графів Браницьких у 1774–1918 роках // Юр'ївський літопис. — 1996. — № 1. — С. 29.

¹⁰ *Фундуклей І.* Статистическое описание Киевской губернии. — К., 1848. — Т. 1. — С. 289–290.

¹¹ *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1997. — Ч. 1. Аграрні відносини. — С. 29–64.

¹² БКМ 5359–3753.

¹³ **Стопа** — міра довжини, основу якої становила спершу природна міра — довжина людської стопи. До введення метричної системи вживалася у різних країнах і мала різні величини; на укр. землях за княжої доби приблизно 300 мм, у Великому Литовському Князівстві — 324 мм, у Польщі — 298 мм, у Російській імперії — 305 мм, в Австрії — 316 мм // <http://uk.wikipedia.org/>; **тунур** — міра довжини, яка дорівнювала приблизно 45 метрам // Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубчинського. — Х.: ВД «Школа», 2006. — С. 982.

¹⁴ БКМ 5359–3753.

¹⁵ БКМ 5360–3754.

¹⁶ Усього в альбомі було прошито 17 аркушів, із них 6 аркушів — відсутні.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К., 1971. — С. 142.

¹⁸ Там само. — С. 560.

¹⁹ Одиниці виміру площі ґрунту, переважно у рільництві, для вимірювання земельних наділів, слова польсько-литовського походження. Великі площі поля називалися **волоками** (21 га). 1 волока мала 30 **моргів** (0.57 га), або поділялася на **пруги** (1,2–1,5 га) // <http://uk.wikipedia.org/>

²⁰ БКМ 5399–3772.

²¹ БКМ 533–676.

²² БКМ 534–677.

²³ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. — С. 402.

²⁴ БКМ 5999–3772.

²⁵ БКМ 430–583.

²⁶ Чернецький С.А. Білоцерківська нерухомість та її власники в кінці ХІХ ст. // Юр'ївський літопис. — №6. — 2007. — С. 6.

²⁷ Памятная книжка Киевской губернии за 1856 год.

²⁸ Науковий архів БКМ. Павловский А.Г. *История города Белая Церковь*. — Белая Церковь, 1952.

²⁹ Там само.